

POLITIČKE PRILIKE NA BALKANU POČETKOM XX VEKA

Radoslav Gaćinović

Institut za političke studije, Beograd

*Ponekad se čovek pita da nije duh
većine balkanskih naroda zauvijek
otrovan i da, možda, nikad više neće
ni moći ništa drugo do jedino: da
trpi nasilje i da ga čini.*

Ivo Andrić, *Znakovi pored puta*

Sažetak: Početak XX veka obeležili su mnogi događaji koji su promenili tok istorije. Otomanska imperija, iako na izdisaju, predstavljala je u Srbiji pravu napast i izvor ortodoksnog nasilja. Za vreme 467. godina turske vladavine na Balkanu nije se pojavio čak ni tračak eventualnog prijateljstva Turske i Srbije. Političke prilike unutar Srbije bile su tada dramatične, sa puno političke neizvesnosti, a na Balkanu pred kraj XIX i na početku XX veka su nagovestile burne događaje i velike neprilike po narode Balkana. Iako je još uvek Balkan bio pod upravom Otomanskog carstva, sa Zapada su se nadvijali tmurni oblaci crno-žute koalicije, koji su nosili još više neizvesnost za narode na balkanskom poluostrvu. Imajući u vidu isključivo svoje dalekosežne velikodržavne ciljeve, austrougarska uprava nije ni pomišljala da rešava životne probleme stanovništva okupiranih krajeva, da se bavi rešavanjem nagomilanih narodnih problema, njegovim zdravljem i prosvetivanjem, nego je krenula svom snagom da što pre izgradi puteve do prirodnih bogatstva zemlje kako bi pojačala svoj opšti potencijal. Bosna i Hercegovina pružala joj je izvanredne mogućnosti, koja je za Austrougarsku bila vanredno bogata kolonija na dohvat ruke u samoj Evropi, nastanjena narodom koji nju nije interesovao. Verovala je da će taj narod moći iskoristiti i pokoriti ga upotrebom već proverenih metoda vladavine koji su, raspaljivanjem unutrašnjih suprotnosti i sukoba među stanovništvom, paralisati njegovu snagu za otpor, i predati ga na milost i nemilost upravljačima.

Ključne reči: Austrougarska, Srbija, Bosna i Hercegovina, nasilje, teror.

* naučni savetnik, gacinovic@gmail.com

Nakon što je Srbija posle 1903. godine postala ustavna parlamentarna i demokratska monarhija, seljaštvo se, izgleda konačno duhovno stabilizovalo i sve što je nosilo sa sobom, pre svega vekovima stvarane i razvijane patrijarhalne vrednosti, istorijsko predanje i kosovsko opredelenje, stavilo u službu otadžbine koja ga je prigrllila kao svoju najveću snagu i uzdanje.² Srbija je nakon iscrpljujućih oslobodilačkih ratova bila primorana da na Berlinskom kongresu traži savezništvo sa nekom od velikih sila jer nije imala pravo da učestvuje u donošenju odluka. Na kraju je dogovoreno da Austro-Ugarska monarhija zastupa njene interese na Kongresu, a Srbija je Austrougarskoj obećala Novopazarski sandžak, potpisivanje trgovinskog ugovora, i izgradnju železnice kroz svoju zemlju. Time je Austro-Ugarska ostvarila svoj strateški interes da se Srbija ne spoji sa Crnom Gorom i spreči je u njenom prodoru na Istok (što je tajni i dugogodišnji plan i cilj Nemačke i Austrougarske – izlazak na Sredozemlje i kontrolisanje strateški ključnih mesta: Soluna, Bosfora i Dardanela). Takođe, trgovinskim ugovorom bi se Srbija i ekonomski potčinila Monarhiji, a izgradnja železnice je značila da Srbija praktično iz svog budžeta gradi železnicu koju će Monarhija moći da koristi kao svoju. Plan Srbije je ipak uspeo, iako ju je skupo koštao – dobila je međunarodno priznatu nezavisnost. U cilju realizacije dogovora sa Austro-Ugarskom iz 1881. godine, tadašnji srpski ministar spoljnih poslova, Milutin Garašanin, i ministar finansija Čedomir Mijatović, uz saglasnost kneza Milana Obrenovića, potpisali su Tajnu konvenciju, po kojoj Srbija nije smela bez prethodne saglasnosti Monarhije da sklapa bilo kakve ugovore sa drugim državama. Zauzvrat, car Franc Jozef (*Franz Joseph*) je podržao krunisanje Milana Obrenovića za kralja 6. marta 1882. godine. *Ovo je značilo krajnju potčinjenost Srbije Austrougarskoj.* Međutim, događaji na unutrašnjem planu u Srbiji dovode do oficirske zavere protiv kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage Mašin, poznat kao Majski prevrat 1903. godine, što je dovelo do krupnih promena u spoljno-političkoj orijentaciji Srbije. Dolaskom Karadorđevića na vlast, spoljno-politički interesi Srbije se menjaju i okreću ka Rusiji. Pošto tim preokretom počinje udaljšavanje Srbije od Austrougarske, Srbija nastoji da obezbedi snabdevanje oružjem iz Francuske, i potpiše trgovinski ugovor sa Bugarskom i Crnom Gorom.³

Julia 1901. održani su izbori i izvršena je smena radikalsko-naprednjačkih vlada Mihaila Vujića i Pere Velimirovića. Međutim, to nije donelo stabilnost, pa je kralj decembra 1902. obrazovao vladu generala Dimitrija Cincar – Markovića. Istovremeno je Aleksandar pokušao da napusti austrofilsku politiku i da se okrene

2 R. Samardžić, *Kosovsko opredelenje*, Beograd, 1990, str. 107.

3 Tajnu konvenciju sa Austro-Ugarskim državicima Hajmerleom i Benjaminom Kalajem pripremio je u Beču knez Milan potpuno sam, bez pomoći i saradnje ijednog svog ministra. Tek pošto je ona bila napisana po nagovoru kneza potpisao ju je Čedomir Mijatović bez znanja ostalih članova vlade. Srbija je tajnom konvencijom (čl. 2) primila da „Neće nikada trpeti politička, verska ili druga spletkarenja koja bi, polazeći sa njenog zemljišta, išla protiv Austro-Ugarske monarhije, podrazumevajući tu i Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski sandžak.“ Zauzvrat, Austro-Ugarska je (čl. 3) uzela „istu obavezu prema Srbiji na njenoj teritoriji. Prema Hajmerleovim rečima, četvrti član Ugovora predstavljao je najbolju tekovinu Austro-Ugarske: „Bez prethodnog sporazuma s Austro-Ugarskom, Srbija neće pregovarati niti zaključivati politički ugovor s drugim kojom vladom i neće pustiti na svoje zemljište bilo kakvu stranu vojsku, čak ni pod imenom dobrovoljci“; Istorija srpskog naroda – grupa autora, *Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918*, šesta knjiga, I tom, Drugo izdanje, Beograd, 1994, str. 60–61),

Rusiji. Kada mu to nije uspelo on je, od momenta kada je na vlast doveo Cincar-Markovića, pokušao ponovo da se prikloni Beču.⁴

Pometnju i nestabilnost u Srbiji toga vremena je iskoristio Dimitrije Tucović, koji je sa Radovanom Dragovićem formirao Srpsku socijaldemokratsku partiju. Osećajući nastojanje Srbije da se oslobodi njene privredne dominacije i nameru da se privredno povezuje sa Zapadom, Austrougarska je 1900. godine zavela zaštitne carine na uvoz poljoprivrednih proizvoda. Srbija je u to vreme uglavnom izvozila u Austrougarsku, a u izvozu su poljoprivredni proizvodi učestvovali sa 80%. Kao odgovor na ovaj potez Austrougarske, Srbija je uspela da sklopi trgovinski ugovor sa Nemačkom, a i Carinski savez sa Bugarskom.

1. Intenziviranje zavereničkog pitanja u regionu

Staro nasleđe, nije moglo da brzo nestane. Političke turbulencije na Balkanu izazvale su i nove neprilike. Naročito se zaoštrilo zavereničko pitanje i u zemlji i u inostranstvu. U zemlji su se samo načelno osuđivali oficiri, koji su, još pod zakletvom kralju, sklopili zaveru i izvršili ubistvo zakonitog kralja (Majski prevrat). Bilo je i ličnih prekora, jer su pojedini viši zaverenici hteli da vrše uticaj i pritisak na narod. Iz inostranstva neke velike sile, u prvom redu Engleska, prekinule su zbog te zavere i kraljevog ubistva diplomatske veze sa Srbijom, a svojim ponašanjem su ohrabrivale neke političke strukture u zemlji. Kriza bi verovatno bilo veća da nisu krupni međunarodni događaji, koji su dovodili u pitanje srpsku nacionalnu budućnost, motivisali narod da usmere pažnju u tom pravcu. Grupa srpskih oficira, na čelu sa Draguginom Dimitrijevićem Apisom (major Bogdan Radenković, kapetan Čedomir Popović, kapetan Velimir S. Vemić, novinar Ljubomir S. Jovanović-Čupa⁵, kapetan Voja Tankosić) dobila je potvrdu da je Turska kao država

4 Kralj je noću, 24. marta ukinuo Ustav i sve političke zakone, i raspustio Narodnu skupštinu. Iste noći je on, međutim, ponovo vratio na snagu taj isti Ustav. Posle toga su sledili izbori – 19. maja 1903. godine, na kojima nijedan opozicioni kandidat nije izabran. Desni liberali su dobili 72, Naprednjaci 34 i Dvorski radikali 24 poslanika; *Ibidem*, str. 97.

5 *Ljubomir Jovanović – Čupa* rođen je u blizini Užica 1877. godine. Osnovnu školu je završio u rodnom kraju, gimnaziju u Beogradu, gde je i upisao studije na Pravnom fakultetu. Optužen je kao vođa martovskih velikosrpskih demonstracija u Beogradu, pa je morao da napusti Srbiju. Prebegao je čamcem prvo u Zemun, a odatle u Beč. Vratio se u Srbiju nakon majskog prevrata i odmah stupio u četu Bacete Rujanca. Učestvovao je u više borbi, a nakon Bacetine smrti vraća se u Beograd i završava studije na Pravnom fakultetu. Pokretanjem „Pijemonta“, postaje urednik *Pijenomta*, beogradskog. Oko ovog lista okupljao je nacionalne revolucionare i zsvih jugoslovenskih krajeva i imao je značajnog uticaja na omladinski pokret. Jovanović je bio Macini mlade Srbije. Svi istaknuti elementi jugoslovenske omladine dolazili su u skromno uredništvo „Pijemonta“ da vide i čuju Ljubomira. Tamo su se mogli sresti zaverenici iz svih pokrajina Austro-Ugarske i Makedonije. Jovanovića su kao čutke svi priznavali za „centralni komitet pokreta“, koji je obećavao da će osloboditi i ujediniti naš narod. Vladimir Gaćinović, o njemu između ostalog piše? „Često sam ga viđao oko sedam časova uveče, kad je izlazio iz uredništva, zadubljen u svoje misli, kao zagonetna senka. Kad god pomislim na Srbiju, svagda vidim njegovu apostolsku pojavu nad srpskim horizontom.“ Kada je počeo Balkanski rat, ostavlja list „Pijemont“ i odlazi na front. Ranjen je u koleno, u bolnici u Skoplju dobija koleru i umire 1913. godine. Sahranjen je u Skoplju, ali je kasnije taj deo groblja preoran, tako da se ne zna gde počivaju posmrtni ostaci Ljubomira Jovanovića – Čupe; V. Čorović, *Istorija Srba*, Beograd, 2011, str. 671–754; V. Gaćinović, *Spomenica Vladimira Gaćinovića*, objavljeno u: *Prijatelji i drugovi*, Sarajevo, 1921; V. Gaćinović, *Ogledi i pisma*, Sarajevo, 1956, str. 86–88.

rastrljena do te mere da, uz relativno male napore, može biti proterana sa Balkana. Grupa je aprila-maja 1911. osnovala tajnu organizaciju „Ujedinjenje ili smrt“, čiji je isključivi cilj bio izražen samim nazivom organizacije.⁶

Političke prilike na Balkanu pred kraj XIX i početkom XX veka nagovestile su burne događaje i velike neprilike po narode Balkana. Istina, balkanski narodi su već osećali propast Otomanskog carstva i sa oduševljenjem se spremali za taj, vekovima čekani, dan. Međutim, u okolnostima raznih političkih protivrečnosti, privredne nestabilnosti, ipak je neizvesnost bila deo svakodnevnice balkanskih naroda. Iako je Balkan još uvek bio pod upravom Otomanskog carstva, sa Zapada su se nadvijali tmurni oblaci crno-žute koalicije, koji su nosili još više neizvesnosti narodima na Balkanskom poluostrvu.

Imajući u vidu samo svoje dalekosežne velikodržavne ciljeve, austrougarska uprava nije ni pomišljala da rešava životne probleme stanovništva okupiranih krajeva, da se bavi rešavanjem nagomilanih narodnih problema, njegovim zdravljem i prosvetivanjem, nego je krenula svom snagom da što pre izgradi puteve do prirodnih bogatstva zemlje, kako bi pojačala svoje opšte potencijale. Bosna i Hercegovina pružala joj je izvanredne mogućnosti. Bila je to još nedirnuta zemlja, koju je nazadna i nesposobna turska uprava zadržala u stanju gotovo „devičanske netaknutosti“. Bosna i Hercegovina je za Austrougarsku bila vanredno bogata kolonija nadohvat ruke, u samoj Evropi, nastanjena narodom koji nju nije interesovao. Austrougarska je verovala da će taj narod moći iskoristiti i pokoriti ga upotrebom već proverenih metoda vladavine koji su, raspaljivanjem unutrašnjih suprotnosti i sukoba među stanovništvom, paralisati njegovu snagu za otpor, i predati ga na milost i nemilost upravljačima.

Mnogi pisci u XX veku, neki čak i na početku XXI veka, su nastojali i nastoje da dokažu kako je Austro-Ugarska odigrala u Bosni i Hercegovini pozitivnu ulogu i izvršila misiju dostojnu hvale i uvažavanja. Austro-Ugarska je nastojala da sve ubedi da je ona uvela Bosnu i Hercegovinu u Evropu, u njoj izgradila moderan saobraćaj, otvorila pruge i puteve, podizala javne zgrade i urbanizirala gradove, gradila bolnice i škole i, uopšte, unela u život zemlje sve one institucije koje su do tad postojale samo izvan njenih granica, podizala industriju i time davala zaradu siromašnom bosanskohercegovačkom čoveku, i tako dalje. Tačno je da je Austro-Ugarska gradila u Bosni i Hercegovini puteve i pruge, podizala industrijske kapacitete, urbanizovala gradove, ali je to činila iz svojih sasvim razumljivo sebičnih razloga: u novoosvojenu zemlju unosila je neophodne investicije koje će joj omogućiti da je što uspešnije eksploatiše. Treba istaći i da je dobar deo sredstava davala sama Bosna i Hercegovina, čija je jeftina radna snaga u ogromnoj meri smanjivala napore investiranja. Prema tome, za sve ono što je učinila, Austro-Ugarskoj ne pripada nikakav oreol. Ona u Bosni i Hercegovini nije igrala nikakvu ulogu dobrotvora i nesebičnog prijatelja naroda.

6 D. Ljubibratić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo, 1954, str. 36; Č. A. Popović, *Organizacija „Ujedinjenje ili smrt“ (Crna ruka). Uzroci i način postanka*, „Nova Evropa“ od 1. juna 1927; Rad organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, „Granični oficiri“, „Nova Evropa“ od 11. septembra 1927; Rad organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, Pripreme za Balkanski rat, „Nova Evropa“ od 26. novembra 1927; Sarajevski atentat i rad organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, „Nova Evropa“, juli 1932; M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II*, Sarajevo, str. 34.

Ova austrougarska proklamacija, navodno puna brige za „dobrobit“ naroda, upućena je narodu zemlje u kojoj je tri godine trajala teška borba za revolucionarno rešenje nebrojenih suprotnosti vekovima nagomilanih u ovom isturenom „vilajetu“ turske imperije nadomak kulturnoj građanskoj Evropi. Bosanskohercegovački ustanak jasno je pokazao da su se u njoj stekli svi uslovi da se zavede moderan, savremen i human poredak. Deklaracije ustanika iz Bosne i Hercegovine sadržale su u sebi sve elemente uređenja koje bi u potpunosti odgovalaralo stepenu razvoja građanske Evrope. Tražilo se ukidanje ostataka feudalnog društvenog uređenja, uspostavljanje nacionalne i verske ravnopravnosti, i razvoj institucija savremenog građanskog demokratskog poretka. Turska centralna vlast nije imala snage da uguši ustanak i on je Sanstefanskim mirom bio, tako reći, nadomak svojih ciljeva: autonomija Bosne i Hercegovine, osigurana brigom evropskih sila, nesumnjivo bi dobrim delom rešila mnoga pitanja koja su u Bosni i Hercegovini bila na dnevnom redu. Ali, Evropi nisu bile važne potrebe naroda Bosne i Hercegovine. Ignorirala je njegovu herojsku borbu, a u tome je posebno prednjačila Austro-Ugarska, jer je autonomija Bosne i Hercegovine bila za nju neprihvatljiva. Takvo rešavanje pitanja ovog dela Balkana kvarilo je sve njene račune i planove. Zato je Evropa poslala Austro-Ugarsku u Bosnu i Hercegovinu a ona je, isturivši ovu „patetičnu proklamaciju“, brutalno ugušila otpor feudalaca i njihovih trenutnih saveznika, razoružala ustanike, i stupila svojom zavojevačkom nogom na tlo napaćene Bosne i Hercegovine.

Proklamacija je govorila istinu u najbitnijem pitanju: dolaskom Austro-Ugarske zaista se ništa nije promenilo nabolje za narod Bosne i Hercegovine. Ostali su na snazi svi zakoni i sve institucije, a novi zakoni i nove institucije nisu ni malo popravili težak položaj domaćeg stanovništva.

Odmah nakon okupacije i nakon uspostavljanja vlasti preduzimane su prve mere koje su bile nužne za normalizaciju stanja u zemlji. Interesantni podaci o tome našli su se u savremenoj štampi koja se odmah stavila na raspolaganje državnoj upravi, u stvari okupacionoj vojnoj komandi, trudeći se da populariše njene mere i da objasni njene akcije.⁷

2. Austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini bila je oličenje terora

Mada je pacifikacija Bosne i Hercegovine izvršena u relativno kratkom roku, novoformirana vlast nije nailazila na širu podršku i razumevanje, uprkos brzim taktičkim potezima kojima je pribegavala kako bi izgradila za sebe poverenje kao vlast koja želi da stvarno i iskreno sarađuje sa narodom. Mere koje je vlast preduzimala, naročito donošenje niza zakona, izazivale su i sve više produbljivale nepoverenje naroda prema okupatorskoj upravi, pa je, samo četiri godine nakon ulaska austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu, došlo do prvog velikog potresa – ustanka protiv nove države koji je buknuo u Hercegovini u prvoj polovini januara 1882. godine. Ustanak je počeo napadom na žandarmerijsku kasarnu u

⁷ S. Mićanović, *Sarajevski atentat*, Zagreb, 1965, str. 18–21.

Ulogu i brzo se proširio napadima na druge kasarne.⁸ Redovne posade koje su se nalazile na terenu istočne Hercegovine, gde je ustanički pokret započeo, nisu bile u mogućnosti da spreče njegovo širenje i da ga uguše, pa se požar ustanka postepeno približavao južnoj Bosni, preteći daljem širenju.

Austro-Ugarska vojna komanda bila je prinuđena da preduzima brze i energične mere vojne i političke prirode da bi ovaj pokret (ustanak) bio što prije i brže savladan. Zajedničko ministarstvo finansija u Beču, iz kojeg se upravljalo poslovima Bosne i Hercegovine, posvetilo je mnogo pažnje i brige ovom pitanju, nastojeći da na svaki način utvrditi koji su uzroci mogli dovesti do ovakvog razvoja situacije, kako bi se u budućnosti mogli sprečiti i preduprediti slični događaji. U diskusijama koje su vođene u parlamentu i na sednicama zajedničke vlade raspravljalo se posebno o svim merama okupatorske vlasti koje bi mogle biti uzročnici nastanka nezadovoljstva i otpočinjanja otvorene pobune. U tom smislu je posebno bilo aktuelno pitanje uvođenja novog vojnog zakona po kojem je stanovništvo okupiranih zemalja potpadalo pod vojnu obavezu, zatim pitanje novog poreskog sistema, itd. Vlast je posebno zabrinjavala činjenica da su u Hercegovačkom ustanku jednako učestvovali i Srbi i Muslimani, što nikako nije bilo u skladu sa njihovim shvatanjem odnosa koji vladaju u zemlji. Zanimljivo je da je izvesnim krugovima iz opozicije, koji su kritikovali politiku vlade u okupiranim pokrajinama, bilo jasno da okupatorska vlast nije uspjela da među stanovništvom Bosne i Hercegovine nađe makar jedan njegov deo koji bi joj davao podršku. Priznajući tu činjenicu, vladini predstavnici pokušavali su da je objasne time da je državna politika u okupiranoj zemlji izbegavala da favorizuje bilo koju od narodnosti, tj. da je prema svima postupala jednako: nastojala je da od samovolje muslimanskih feudalaca zaštiti hrišćansko seljaštvo štiteći u isto vreme „opravdane“ interese feudalaca, ne dopuštajući hrišćanskim seljacima da po svojoj volji rešavaju pitanje agrarnih odnosa. Ovo objašnjenje bilo je jednostrano i delimično tačno. Istina je da vlast nije dopuštala da se ma šta bitno menja u socijalnim odnosima koje je zatekla, ali to još nije bio dovoljan razlog da se protiv nje digne ustanak, pogotovo da se u ustanku javi saradnja između Srba i Muslimana, što je u hercegovačkom ustanku bio slučaj. Tumači i branioci vladine politike nikad nisu pokazali sklonosti da uzroke ustanka potraže i nađu u politici koja je vođena u zemlji, u merama koje su vlasti tamo preduzimale, nego su kao glavne uzroke uzimali neke nebitne činjenice kao što je, recimo, velik broj izbeglica koje su se našle u graničnim delovima zemlje i koje su navodno iskoristile trenutne teškoće i nesporazume da vrše svoju agitaciju i izazivaju nezadovoljstvo u narodu.

Među kritičarima vladine politike u Bosni i Hercegovini bilo je i onih koji su tražili da se više pažnje posveti najmnogobrojnijem pravoslavnom seljaštvu i da vlast treba ubrzati napore da se zadovolje njegovi opravdani interesi, kako bi se ono

8 Govoreći o uzrocima nezadovoljstva austrougarskom upravom u Bosni i Hercegovini, dr Hamdija Kapidžić u svom delu „Hercegovački ustanak 1882. godine“ ističe delovanje novog zakona o vojnoj obavezi koji je izazvao žestok otpor i kod Srba i kod muslimana. Među muslimanima tada naročito jača pokret za iseljavanjem koji austrougarska uprava nastoji da stiša pomoću izvjesnih ljudi iz redova višeg sveštenstva i begovata što su bili spremni da saraduju sa Austro-Ugarskom. Srpski otpor izražen je protestom Mostarske crkvene opštine protiv vojnog zakona u čijoj se predstavi izražava stanovište da se „vojnim zakonom gazi međunarodni položaj Bosne i Hercegovine“, jer je „svakom jasno da jedna zemlje ne može imati dva suverena i da usled ovoga i jedan narod zakletvu vjernosti ne može davati dvojici gospodara“; *Ibidem*, str. 24.

smirilo i bilo lojalno prema zemaljskoj upravi. Prema tom mišljenju Muslimani se ionako nikada ne mogu pridobiti, jer se osećaju i verovatno će se još dugo, možda i uvek, osećati u tuđoj državi, odvojeni od matične zemlje, pa je bolje već unapred se odreći njihove podrške.⁹

Što se tiče katoličkog stanovništva, ono će se najlakše uključiti u novi sistem funkcionisanja društva, jer u tom smislu deluje katolička crkva kao značajan i u ovom slučaju odlučujući činilac. Vlada, međutim, nije pokazala interes za takvu politiku, nego je želela da još neko vreme vodi tobožnju politiku neutralnog zaštitnika interesa svih kategorija stanovništva. Angažovanjem jakih vojnih snaga, Austro-Ugarska je ugušila hercegovački ustanak. Nema nikakvih podataka da je Austro-Ugarska stekla neku stvarnu pouku iz ovih događaja. U suštini, njena politika prema narodu Bosne i Hercegovine ostala je ista sve do kraja njene vladavine, s tom razlikom što će ubuduće biti favorizovanja pojedinih kategorija stanovništva. Dakle, sve otvorenije i doslednije će se sprovesti stara i porobana *egida* (zaštita, pokroviteljstvo) Hebsburgovaca – *divide et impera*.

Austro-Ugarska vlast u Bosni i Hercegovini počela je vrlo brzo eksploatisati materijalna bogatstva kojima je raspolagalo osvojeno područje. Kapitalisti iz Beča i Pešte požurili su da se angažuju u toj nerazvijenoj zemlji koja im je pružala široko i zahvalno polje rada. Osim toga, i sama država angažovala je sredstva i počela sa otvaranjem rudnika, izgradnjom pruga i puteva potrebnih da bi se prirodna bogatstva zemlje mogla otvoriti i privesti modernoj eksploataciji.¹⁰

3. Kriza unutar austrougarske vlasti

U samom vrhu vladajućih struktura Austro-Ugarske monarhije produbljivala se kriza koja je na prvi pogled imala u osnovi ličnu netrpeljivost između cara i njegovih najbližih saradnika i savetnika s jedne strane, i prestolonaslednika i njegovih istomišljenika i prijatelja s druge strane. Već odavno se znalo da car i prestolonaslednik nisu zadovoljni jedan drugim, da među njima postoji netrpeljivost i da o mnogim važnim i suštinskim pitanjima imaju različita i većinom suprotna mišljenja. Znalo se da je car bio nesrećan i nezadovoljan zbog toga što je njegov sin Rudolf,¹¹ njegov pravi naslednik, samoubistvom prekinuo pravu liniju nasledstva prestola i što je smrću carevog brata nadvojvode Karla Ludvika prestolonaslednik postao Franjo Ferdinand (*Franz Ferdinand von Österreich – Este*), o kome je car imao jako negativno mišljenje. Car je s razlogom smatrao da je Franjo Ferdinand suviše ambiciozan, samovoljan i da nikada neće biti u stanju da državnu usmerava sigurnim i proverenim putevima. Kao dugogodišnji predstavnik stare loze, dinastije koja je tokom dugog perioda izgradila svoj metod vladanja i složenu i zamršenu koncepciju vođenja državnih poslova, car Franjo je osećao organsku

9 „Delegat dr Tronkli izjavio je da smatra ustanak kao bolesno stanje u okupiranoj zemlji; dati su mnogi razlozi, ali ne i glavni razlog koji leži u nejasnim državnopravnim odnosima ove zemlje prema monarhiji. On je rekao i da nije tačno da tamošnje stanovništvo podiže bune iz običaja. Uzrok leži u nerešenom agrarnom pitanju, pa bi trebalo nastojati da se pridobije pravoslavno stanovništvo. Muslimani se neće nikada pridobiti.“; H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1958.

10 M. Mićanović, *Sarajevski atentat, opus citatum*, str. 24–27.

11 Rudolf Franc Karl Jozef, jedini sin cara Franje Josifa, izvršio samoubistvo zajedno sa svojom ljubavnicom Marijom Večerom u dvorcu Majerling (1889).

odvratnost prema svemu što je novo. Ostareo je na carskom prestolu, a na početku XX veka dočekao i teška vremena za carevinu. Na evropskoj pozornici i u samoj zemlji, Austro-Ugarska je počela da gubi značaj koji je do tada imala. Car je mnogo više cenio lukavstvo i taktiziranje nego otvoreno pokazivanje namera i planova za pravolinijsko delovanje. U veštini čuvanja stečenog car je mislio da je postigao najviše što se može postići i hteo je da što duže zadrži temelje državne vlasti. U pogledu unutrašnje politike car je hteo da bude elastičan, kako bi, i pored formalnih ustupaka, održao u pokornosti mnogobrojne narode svoje carevine, od kojih je svaki imao svoje interese, ideje i ciljeve, i među kojima su neprekidno bili na dnevnom redu oslobodilački pokreti, zavere i raznovrsne političke turbulencije.¹²

Svoju politiku prema Mađarima car je posebno smatrao uspešnom i efikasnom verujući da je dualizam najsrećnije rešenje koje je ikada moglo biti pronađeno. Ono je, mislio je, zauvek skinulo s dnevnog reda pitanje Mađara kojima je izživljavanje nad Hrvatskom moglo još dugo vremena zadovoljiti sve ambicije.

U Franji Ferdinandu car je vidio čoveka lišenog svakog vladalačkog digniteta, čoveka, koji samouvereno i brzopleto želi da ide pravom linijom, da svoje ciljeve, inače vrlo diskutabilne u pogledu njihove ispravnosti za interese carevine, otkriva svetu i da ih ostvaruje direktnom akcijom. Obdaren lukavstvom i instinktom dugogodišnjeg monarha, car Franjo Josif je shvatio da su se vremena promenila, da je njegova carevina podrivena u svojim temeljima i da se može održati samo mudrom, taktičkom politikom koja će znati da vodi računa o svim opasnostima i problemima što prete sa svih strana. Zato je i negovao specifični austrougarski parlamentarizam, koji je omogućavao da se drže dugački govori, da se iznose predlozi i izglasavaju zakoni, da se kritikuje politika vlade. Buntovnička energija naroda iscrpiće se u beskonačnim parlamentarnim debatama koje same po sebi ne predstavljaju nikakvu opasnost za vladaoca u čijim se rukama, u stvari, nalazila prava vlast. Prava veština i prava vladalačka mudrost sastoji se u tome da vladalac bude u pozadini, da se čini nevidljiv i nezainteresovan, a kada situacija zatraži, da se pojavi iz svoga kutka i iskaže svoju odlučnost. Po zakonima carevine, car je bio u mogućnosti da raspusti parlament u trenutku kada to nađe za shodno, jer je njemu bilo ostavljeno pravo da oceni šta je najviši interes države.¹³ Austrijske vlasti nastojale su uvek i u svim prilikama da istaknu snagu austrijske vojske i veliku „ljubav i brigu“ cara prema „svojim narodima“. Vojna muzika priređivala je koncerte, vojska uzimala učešća i u pojedinim verskim obredima. Tako na primer o katoličkom prazniku „brašančevo“, kada je procesija obilazila ulicama Sarajeva, vojska je ispaljivala plotune iz pušaka, a topovi su pucali sa Žute Tabije; o pravoslavnom prazniku „bogojavljanje“ sa Žute Tabije ispaljeno je stotinu hitaca iz topova, a uz muslimanski praznik „ramazan“ pucanj topa objavljivao je iftar – vreme ručka.

Austrijska himna „carevka“ učila se u prvom razredu osnovne škole. U četvrtom razredu osnovne škole bio je oveći članak u čitanci o tome kako je bog spasao cara

12 Car Franjo Josif vladao je od 1848. do 1916. godine. Pomoću ruskih carskih trupa krvavo ugušio mađarsku revoluciju 1849. godine. Vladao je apsolutistički, a posle poraza u Italiji i u ratu s Pruskom 1866. godine pristupio je reformisanju države i usvojio dualističko rešenje, u kojem su u državi privilegovani Nemci i Mađari; S. Mićanović, *opus citatum*, str. 60.

13 *Ibidem*, str. 64.

kada je jedan Mađar pokušao da ga ubije nožem u svojoj bezbožničkoj mržnji. Deci se nije ni moglo objasniti da je taj mladić napao Franju Josipa da osveti svoju sestru koju je car zaveo i ostavio ne brinući se za njenu dalju sudbinu. Carev rođendan svečano je proslavljan svake godine rasvetom grada, muzikom i vojnom paradom.

Propaganda je planski radila. Pomagala je sveštenstvo koje je, u znak zahvalnosti, učilo narod da se pokorava vlasti, a omladina je prazne reči propagande prepoznala i odbacila. Ipak, iz konkretnih istorijskih događaja iskristalisalo se mišljenje i o austrijskoj državi i o ličnosti Franje Josipa.

Franjo Josip je bio njemački šovinista, fanatični katolik, krut čovek, koji zna samo za dužnosti i izvršavanje naređenja, apsolutista i tiranin koji tiraniše čak i članove svoje porodice. Svestan da je nemačka nacija u manjini u odnosu na more porobljenih naroda, on nastoji svim silama da Austrijancima sačuva vladajući položaj. Nekada ogromna i silna država, za koju su njeni čuvari s ponosom isticali da će biti večna, Austrougarska se tokom vremena krnji, i postepeno ali sigurno se osipa deo po deo prigrabljenih teritorija. „Miroljubivi“ car Franjo Josip, od stupanja na presto od svoje osamnaeste godine života, se bori, ratuje, strelja i veša nepokorene podanike, da bi sačuvaio sebi i svojoj porodici carstvo od konačnog raspada. Vatikan pomaže Franji Josipu u nastojanju da sačuva Austriju, bedem katoličanstva, pre svega zbog svojih interesa. Katoličko sveštenstvo daje caru oprostaj od svih počinjenih zločina, brani ga od seni i utvara pobijenih patriota i izginulih vojnika, obećava mu naročitu božju pomoć za očuvanje večne i nedeljive apostolske Monarhije, i pomaže uspješnije u tom poslu nego policija, gušeći svaki napredak, buđenje nacionalne svesti i širenje socijalističkog pokreta.¹⁴

Uz sveštenstvo, glavni oslonac cara i najuporniji branilac Monarhije bilo je plemstvo, koje je prigrabilo ogromne delove najplodnijeg zemljišta, zauzelo sve najbolje plaćene položaje u vojsci, diplomatiji i upravi. Da bi sačuvali svoja imanja i povlašćeni položaj, morali su da se bore protiv napretka i uzdizanja svesti naroda. Svi oni su se borili složno, krstom, zatvorima i vešalima, od opasnosti koja pretil njima a ne bednom i bespravnom narodu. Plemstvo je opasnost videlo u svemu: u buđenju nacionalne svesti naroda, u očuvanju i negovanju maternjeg jezika i pisma, koji nisu nemački, u viteškim i kulturnim društvima, nauci i naprednim mislima.

Svi čuvari Monarhije strahuju i od spoljnih neprijatelja Monarhije. Svaki je sused neprijatelj, svaka veća i jača država opasnost. Slovensku Rusiju su nastojali uništiti da bi Austrija ostala večna, a Vatikan dobio nova područja za širenje „jedine spasavajuće“ katoličke vere. Zbog toga je odlučeno da porobe i pokore male slovenske države i njihove narode, stvore od njih dobre Austrijance i katolike, i sprema ih da ginu za slavu „ćesara“ i moć Vatikana.

Pruska koja nije nikada ratovala sa Austrijom u cilju zaokruženja nemačke države, bila je jedini saveznik Austrije. Ali, Prusi su nastojali da Austriju i njene narode iskoriste i za svoje dalje širenje i napredovanje. Nemačka štampa je godinama otvoreno i neskriveno pisala o željama i namerama nemačkih kapitalista i njihovih političara. Pisalo se o težnjama da se osvoji potrebni „životni prostor“ na Istoku, izvoru bogatstva ostalih kolonijalnih država. Plodna polja Ukrajine

14 *Austria erit in orbe ultima* – AEIOU – Austrija će biti večna. *Ultima* znači i poslednja, večna i zadnja, tj. najgora, kako se uglavnom podsmešljivo i tumačilo.

i bogatstvo Indije bila su javni san Nemačke. *Drang nach Osten* – prodiranje na Istok. U tu svrhu izgrađivalo se naoružanje i flota, gradile fabrike teškog oružja i municije. Vojska je isticana kao glavni deo nemačkoga naroda, mnogo važniji od građana, jer je vojska glavni oslonac boljeg života. Nemci su proglašeni najboljom i najsposobnijom nacijom, nadljudima, sposobnim da zarate sa Engleskom, Francuskom, Rusijom i celim svetom, jer kao narod viših sposobnosti imaju prava da otmu sve što im treba.

Pripreme za rat bile su završene mnogo pre 1914. godine. Rat je mogao buknuti 1908. kao i 1910. godine. O ratu protiv Srbije svakako je moralo biti govora i na sastanku Vilhelma i Franje Ferdinanda u Konopištu 1914. godine pred polazak Franje Ferdinanda na velike manevre u Bosni. Do 1914. godine verovatno su bili završeni i svi ratni planovi, jer je atentat iskorišćen kao povod ratu toliko brzo i bezobzirno da se jasno vidi da je žalost za Franjom Ferdinandom i revolt što je član „prostoga naroda“ digao ruku na „posvećenu carsku ličnost“ samo prašina bačena u oči celome svetu. Bezobzirnost i silovitost kojom je napadnuta Srbija, odbijanje svakog posredničkog pokušaja da se spor reši mirnim putem, mnogo su smetali braniocima Austrije i Nemačke, koji su na sve moguće načine pokušavali dokazati da su one bile izazvane i skoro prisiljene da otpočnu rat i da to nisu htele. S druge strane, Engleska i Francuska znale su da Nemačka želi oteti njihove kolonije, pa su se i one odavno spremale na rat. Među te ukrštene interese velikih kapitalističkih i kolonijalnih sila upala je Bosna i Hercegovina, kao mala teritorija na velikom nemačkom putu na Istok. Narod Bosne i Hercegovine odupirao se „najezi silnog neprijatelja prilikom okupacije – bez uspeha“.¹⁵

Još na početku okupacije u Bosni i Hercegovini se organizovala grupa mladih ljudi koji su iskreno želeli pomoći napaćenom narodu, verujući da će, žrtvujući svoje živote, uspeti da zaustave dalje stradanje naroda. Omladina je iskazivala veliki zanos, ali i potcenjivanje neprijatelja, što je bilo sasvim pogrešno ali i potpuno razumljivo. Upravo zbog potcenjivanja moći Austrije i Nemačke i loše procene njihovih krajnjih namera, niko nije ni pomislio da bi moglo doći do rata.¹⁶

Austrijskom okupacijom Bosne i Hercegovine mogli su biti zadovoljni samo pojedinci koji su se nadali ličnoj koristi, ili fanatični katolici, koji su jedva čekali da postanu podanici katoličke države. S druge strane, većina naroda bila je nezadovoljna verskim ili ekonomskim stanjem. Jedino su se možda kmetovi nadali da će se osloboditi kmetstva, ali im je svaka nada nestala još prvih dana po završetku okupacije. Kako je svaki pokušaj ustanka nemilosrdno ugušen, stariji, naučeni da trpe, pomirili su se sa sudbinom. Jedino je omladina mogla maštati o boljem životu na ovome svetu i delovati da zaista dođe do boljeg života.¹⁷

15 L. Albertini, *The Origins of the War 1914*, I, London 1952, str. 194, 223–225, 228, 232, 281; Bittner, Rudolf: *Berliner Moratshefte* (Berlin), Januar 1932; V. Bogdanović, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848/49*, Zagreb 1949, str. 70, 76, 90; F. Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, II, str. 380; III, s. 785, *Documents diplomatiques français*, I^e Serie (1871–1900), Paris 1929–40, II N° 356. Friedjung, Heinrich: *Osterreich-Ungarn und Serbien*, „Neue Freie Presse“, Beč, 25. marta 1909.

16 I. Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, Sarajevo, 1954, str. 7–11.

17 *Ibidem*, str. 19.

Prvi omladinci koji su otišli u narod da šire revolucionarne ideje su Miloš Pjanić i Drago Ljubibratić. Obišli su deo Bosne i gotovo celu Hercegovinu, putujući pešice, a po povratku su bili uhapšeni. Uz njih su uhapšeni i Cvjetko Popović, Voja Knežević, Dušan Marijanac i Boro Časić. Policija je već tada htela dokazati organizovani revolucionarni rad omladine protiv Austrije, izrežirati veliki sudski proces i otvoriti mogućnost za opšte progone omladinaca koji su bili poznati i cenjeni. Svi uhapšeni omladinci su ostali dugo u zatvoru, a osuđeni su samo Miloš Pjanić i Drago Ljubibratić, dok su ostali oslobođeni. Narod nije odao tajnu o čemu su Pjanić i Ljubibratić govorili, vlasti su doznale jedva toliko da ih osude, iako su sudski procesi i presude bili pre plod sumnji nego dokazane krivice. Ovaj pokušaj austrijske vlasti pokazao je da se vodi računa o radu omladine, odnosno da se ona nadzire, i da se traži mogućnost da se širokim zahvatom onemogućiti svaki nacionalni rad. Ove aktivnosti su dokazale da je Austrija u mogućnosti da preduzme odlučne korake i da se može raditi još samo neko ograničeno vreme, jer će nakon toga uslediti obračun. Prema tome, kao način borbe protiv Austro-Ugarske ostao bi samo odlučan rad, koji će tražiti žrtve u životima omladinaca.¹⁸ Bosna i Hercegovina je i tada bila multinacionalna zajednica u kojoj je većinsko stanovništvo bilo pravoslavno. Tadašnja multinacionalnost u Bosni i Hercegovini nije bila nikakva prepreka za borbu naroda za oslobođenje, već je davala jake impulse svima da se bore za oslobođenje od austrougarske okupatorske vlasti. Po statistici od 1910. godine u Bosni i Hercegovini je bilo svega 1.898.044 stanovnika. Od toga je bilo pravoslavnih 825.418 (43,49%), muslimana 612.137 (32,25%), rimo-katolika 434.061 (22,87%), Jevreja 11.868 (0,62%), i ostalih 14.560 (0,77%). Pravoslavni su imali većinu u 27 srezova, muslimani u 16, katolici u 12. Stranaca je bilo u BiH te godine 58.414 ili 3,09%.¹⁹

3. Mladoturska revolucija – pokušaj modernizacije i spasavanja Carevine

Mladoturska revolucija izbila je u julu 1908. godine i bila je pokušaj da se Tursko carstvo modernizuje i uvede u krug evropskih država.²⁰ „Bolesnik na Bosforu“ je očigledno preživljavao tešku krizu. Anarhija u Turskoj je izrodila mladotursku revoluciju 1908. godine, koja se završila bez uspeha. U stvari, tada su ultranacionalističke snage prigrabile vlast pa su, i pored vraćanja Ustava, nastavile progone i nasilje nad svima koji nisu bili Turci, a posebno su stradali hrišćani. Istorija je potvrdila da turske snage nisu nikada štatile hrišćansko stanovništvo, posebno ne od arnautskog nasilja, koje je sve više uzimalo maha.²¹ Sve slabosti Turske u Srbiji

18 V. Masleša, *Mlada Bosna*, Beograd, 1945; I. Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu, opus citatum*, str. 51–52.

19 P. Slijepčević, *Napori Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo, 1929, str. 14.

20 E. Ramsauer, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, Princetown, 1975; D. Vlahov, *Makedonija i Mladoturska*, IG, 1949, br. 3, str. 33–52; Uporedi: M. Paidovski, *Političkite partii, organizacii i grupi vo Makedonija (1908 – 1912)*, Skoplje, 1965.

21 *Istorija srpskog naroda – Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918*, šesta knjiga, I tom, Drugo izdanje, Beograd, 1994, str. 174–182.

je najbolje poznao Bogdan Radenković, službenik srpske diplomatije, koga su svojevremeno turske vlasti osudile na 101 godinu robije zbog nacionalnog rada.²²

Rusija je takođe imala svoje ciljeve. Vekovna težnja Rusije bila je i da za svoje brodove oslobodi prolaz Bosforom i Dardanelima, da bi izašla na Sredozemno more, ili da bar preko Balkana stigne do Barske, ili Bokokotorske luke. Zato je morala da gradi posebne odnose sa Bugarskom. Bugarska je to umela da koristi, često paktirajući sa Austrougarskom. Nagodba Rusije sa Austrougarskom da ona izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine, a da Rusija dobije slobodan prolaz svojim brodovima kroz Bosfor i Dardanele, ostvarila se samo delimično. Austro-Ugarska je izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine, ali Rusija nije ostvarila svoja prava, jer su to sprečile Turska, Nemačka i Engleska. Dogovor je preinačen tako da se Austrougarska izborila da Bugarska proglasi svoju nezavisnost, i da ona veliki deo srpskog naroda stavi pod novu – svoju okupaciju. Odbačen je i zahtev Rusije da deobom Sandžaka Crna Gora i Srbija uspostave zajedničku granicu. Tome se posebno protivila Austrougarska, koja je iz Bosne i Sandžaka želela da sebi obezbedi prolaz do Južne Srbije i Soluna. Protiv predloga Rusije bila je i Italija zbog zainteresovanosti za dalmatinsku obalu i teritorije koje su naseljavali Šiptari.

Bugarska je bez borbe dobila Egzarhat²³ i nezavisnost. Uz pomoć Rusije uspela je septembra 1885. godine sebi priključiti Istočnu Rumeliju, a onda se okrenula Makedoniji, u kojoj je već 1884. obrazovala *Vrhovni makedonski komitet*, samo godinu dana posle osnivanja *Vnutrašne makedonske revolucionarne organizacije* – VMRO (Damjan Grujev, K. Šatov, D. Tatarčev, G. Tošev, na čelu sa Gose Delčevim). Vrhovni makedonski komitet – *Vrhovisti* bio je agentura bugarske vlade. Za svo to vreme raja u turskoj carevini živela je sve lošije, nasilje i tortura su bili sve izraženiji. Tek na snažan pritisak Rusije i Austrougarske 1901. i 1902. godine Porta je obećala poboljšanje stanja Solunskom, Janjenskom, Bitoljskom i Kosovskom vilajetu. Turski sultan objavljuje 1. decembra 1902. dekret o sprovođenju reformi u policiji, žandarmeriji, sudstvu, i o unapređenju zanatstva, industrije, trgovine i školstva.²⁴

Na sastanku careva i ministara spoljnih poslova Velikih sila u Mirčestegu 2. oktobra 1903. godine postignut je sporazum da se obećane reforme u Turskoj izvedu pod kontrolom predstavnika velikih sila. Od oktobra 1904. Godine Bugarska i Grčka intenzivno šalju svoje čete u Makedoniju. Bugarska ubrzano naoružava svoju vojsku, duplira budžet Egzarhista, a u vojnom budžetu predviđa i sredstva za

22 „Ja nisam video čoveka koji je bio više ubeđen u to da je Turska trula i da je samo treba gurnuti pa da se sruši, nego što je bio Bogdan Radenković. Pod tim ubeđivanjem mi smo svi, na kraju krajeva rešili da se okanim rada prema severu i da produžimo rad u Staroj Srbiji i Makedoniji, dakle da u tom pravcu radimo. Imajući veze i poznanstva sa Milovanom Milovanovićem, ministrom spoljnih poslova, ja sam primio na sebe da sve to iznesem gos. Milovanoviću i da podejstvujem kod njega i, ako je moguće, da ga potpuno ubedim i oduševim za to da se jednom pride definitivnom razračunavanju sa Turskom“ – izjavio je, kasnije, Apis pred sudom u Solunu; Ž. V. Zirojević, *Istina o Apisu*, Beograd, 2000, str. 44.

23 *Egzarhat* – znanje dostojanstvo i delokrug Egzarha; oblast kojom upravlja egzarh. Egzarh je vojskovođa, carski namesnik u Vizantiji. U pravoslavnoj crkvi patrijarhijski namesnik; episkop kojem je patrijarh ustupio deo svojih prava; poglavar određene crkvene oblasti ili samostalne crkve; Klajn, I. I. M. Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, IV izdanje, Novi Sad, 2008, str. 408.

24 S. Stojanović, *Srpsko-turski rat 1912*, Beograd, 1928; D. Đorđević, *Pašić i Milovanović u pregovorima za balkanski savez 1912*, IČ, IX-X (1959), str. 467–486.

makedonska pitanja, iako je 30. marta 1904. godine sa Srbijom potpisala ugovor o prijateljskom savezu.

Posebno učestalo slanje komitskih, bugarskih i grčkih četa u Makedoniju bilo je 1906. godine. Borbe između Bugarskih i srpskih četa bile su sve oštrije i 1904. godine su odnosi između Srbije i Bugarske bili izuzetno narušeni. Grčke i srpske čete se nisu sukobljavale. Velike sile su insistirale da se odnosi između bugarske i srpske vlade srede. Nikola Pašić je izdao naređenje da srpske čete više ne napadaju bugarske, da se Bugarska u štampi ne vređa, a da se vesti iz Stare Srbije i Makedonije ne puštaju preko Pres biroa. Međutim, Bugarska je i u tim uslovima čak i pooštrila kampanju protiv Srbije.

Za to vreme crnogorski kralj Nikola je održavao veoma prijateljske odnose sa Bugarskom. Tvrdio je čak da je Makedonija sastavni deo Bugarske i da Srbija tamo nema šta da traži.²⁵ Bugarska je neposredno pred austrougarsku aneksiju Bosne i Hercegovine proglasila 16. septembra 1908. Nezavisnost, na osnovu dogovora Izvoljskog (*Aleksandro Petrovič Izvolbskiū*) i Erentala (*Achrenthal Alois Lexa*). Crna Gora je požurila da odmah prizna nezavisnost Bugarske.

Balkanske nacionalne države su se, po oslobođenju od turske okupacije i raskida sa ostacima feudalnog uređenja, počele ubrzano razvijati. Razvoj je bio iniciran uvođenjem novih – kapitalističkih društvenih odnosa, jačanjem nacionalnog identiteta i težnji za oslobođenjem krajeva koji su se još uvek nalazili pod turskom vlašću. Mladoturska revolucija 1908. godine je stvorila nepodnošljive uslove za ne-turske narode u okviru turske države. Nezadovoljstvo naroda velike sile su želele iskoristi za svoje lične ciljeve pokretanjem inicijative za podelu Turske. Pri tome se posebno isticala Austro-Ugarska, podržana od Nemačke, koja je nastojala da iz okupirane Bosne i Hercegovine preko Sandžaka, Kosova i Metohije nastupi ka Solunu, cilj poznat kao prodor na istok (*Drang nach Osten*). Takav razvoj situacije je uzrokovao zbližavanje balkanskih država i stvaranje njihovih saveza, za šta je bila posebno zainteresovana Rusija kao članica Trojnog sporazuma (Antanta), koja je smatrala da će se time sprečiti austrijsko-nemačko posjedanje balkanskog poluostrva.²⁶

Stvaranje Balkanskog saveza je otpočelo u jesen 1911. godine. Najveći problemi u toku pregovora su se javljali između Srbije i Bugarske. Pritiskom Rusije postignuta je saglasnost, pa je 13. marta 1912. godine potpisan ugovor o saradnji i prijateljstvu. Ugovor su potpisali general Radomir Putnik i general Ivan Fičev. Javni deo ugovora je imao odbrambeni karakter, dok je drugi deo, tajni, predviđao ofanzivni rat protiv Turske i podelu Makedonije. Na osnovu ugovora i tajnog dodatka, 2. jula je zaključena Vojna konvencija, kojom su predviđene vojne obaveze obe strane i u slučaju odbrambenog i u slučaju ofanzivnog rata.²⁷ Prema toj konvenciji, Bugarska nije smela imati manje od 200 hiljada, a Srbija ne manje od 150 hiljada vojnika. Osim ovoga, konvencija je sadržavala i neke posebne uslove, kao npr. u slučaju da Austro-Ugarska napadne ili bilo kakvim činom izazove Srbiju; Bugarska se bila obavezala da će poslati određeni broj vojnika kao pomoć Srbiji, i obratno, ukoliko

25 V. Ćorović, *Istorija Srba*, Beograd, 2011, str. 688.

26 S. Skoko, *Na besmrtnoj vertikali srpske ratne prošlosti*, Knjiga Prva, Beograd, 2012, str. 371.

27 Report of the International Commission and Conduct of the Balkan Wary, Vashington, 1914, p. 433–446.

Rumunija napadne Bugarsku, Srbija je bila obavezna da pomogne Bugarskoj s određenim brojem vojnika, itd. Ratni plan za rat sa Turskom započeo je 1878. godine, kada je Srbija dobila novu granicu na jugu, ali je osnovna ideja o načinu delovanja i rasporeda snaga konačno ustaljena tek 1898. godine. Tada se došlo do zaključka *da Srbija treba, za ostvarenje nacionalnih ideala, računati s ofanzivnim ratom protiv Turske, koji je moguć samo u zajednici s balkanskim kraljevinama Bugarskom, Grčkom i Crnom Gorom; da srpska ofanziva treba biti usmerena na Kumanovsko-skopsku crtu, gde bi se najverovatnije i okupila glavovina turske vojske.*

Ovaj zaključak je poslužio kao osnova za razradu planova mobilizacije, koncentracije snaga i strateškog razvoja, koji su završeni u februaru 1903. godine. Po njima je srpska vojska i stupila u rat protiv Turske, s nekoliko izmena koje je uzrokovala vojna konvencija s Bugarskom. Osnovna ideja je bila: koncentričnim kretanjem glavnih snaga (tri armije) kosovskim, južnomoravskim i krivorečnim pravcem okružiti i tući turske glavne snage, za koje se pretpostavljalo da će biti na Ovčem Polju. Pomoćne snage su trebale osigurati desnu stranu glavnih snaga.²⁸ Srpska vlada je bila svesna da se propast Turske imperije u Evropi naglo približava i činila je sve da svoje zahteve u tom trenutku može da podupre i vojnom snagom. Zato je, pored redovnog vojnog budžeta koji je odnosio 20 do 30 miliona godišnje, što je predstavljalo oko četvrtine državnog budžeta, davala i vanredne kredite. Godine 1908. na vojsku je utrošeno 147.198 miliona dinara (27.449 miliona dinara iz redovnog budžeta, 45 miliona od zajma za naoružanje zaključenog 1906. godine u Francuskoj, a ostala suma od vanrednih kredita). Zato je Vlada Srbije morala, oslanjajući se na sile Antante da u Francuskoj 1906. godine zaključi kredit od 95 miliona dinara (45 miliona za naoružanje i 35 miliona za izgradnju železnice). Posle Aneksione krize 1909. godine zaključen je novi kredit, takođe u Francuskoj, od 150 miliona dinara (95 miliona za naoružanje, a 56 miliona za izgradnju železnice). Usled toga, uz zajam od 60 miliona dinara iz 1902. godine, državni dug, koji je 1909. godine iznosio 442,4 miliona, povećao se 1910. godine na 735 miliona dinara, a državni budžet od 76 na 120 miliona dinara, dok je vrednost celokupne proizvodnje iznosila 750–800 miliona dinara. Na otplatu dugova svake godine je odlazila četvrtina državnog budžeta. Država je povećanje državnog budžeta i otplatu dugova ostvarivala povećanjem poreza i izvoza. Spoljnotrgovinski bilans je stalno bio aktivan, ali se ipak nije uspevalo da se spoljnotrgovinskim bilansom podmiri otplata državnih dugova.²⁹

Koaliciona radikalno-samostalska vlada je pala jula 1911. godine, a Nikola Pašić formira homogenu radikalnu vladu, na čijem čelu je Milovan Milovanović. Aprila 1912. godine na parlamentarnim izborima radikali su dobili bezmalo dva puta više glasova od samostalaca. Socijaldemokratska partija je dobila oko 30.000 glasova i dva poslanička mandata. Krajem avgusta 1912. godine formirana je homogena radikalna vlada pod predsedništvom Nikole Pašića, sa kojom je Srbija ušla u Balkanski rat. Uoči rata Srbija je imala 2.922.000 stanovnika, maksimalno je mogla da mobilize 300.000 vojnika. Srpska vojska je uoči rata 1912. godine po naoružanju bila približno na nivou proseka evropskih armija, što znači da je napor srpske vlade

²⁸ *Istorija srpskog naroda* – grupa autora, *Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918*, šesta knjiga, I tom, Drugo izdanje, Beograd, 1994, str. 187–189.

²⁹ Ž. Đorđević, *Satiranje srpstva u XIX i XX veku, Tom I*, Beograd, 2012, str. 89–126.

da svoju vojsku učini sposobnom za definitivni obračun sa Turskom bio uspješan. Srbi su ušli u oslobodilačke ratove 1912–1918 ispunjeni svetom vatrom, da obnove ono što im je nekad oduzeto.³⁰

Literatura

1. Albertini, L; *The Origins of the War 1914, I*, London, 1952.
2. Bittner, R; Berliner Moratshefte (Berlin), Januar 1932.
3. Bogdanović, V; *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848/49*, Zagreb 1949.
4. Vlahov, D; *Makedonija i Mladoturska*, IG, 1949, br. 3, str. 33–52.
5. Gaćinović, V; *Spomenica Vladimira Gaćinovića*, U Slijepčević, P. (ur), *Prijatelji i drugovi*, štamparija Petra N. Gakovića, Sarajevo. 1921.
6. Gaćinović, V; *Ogledi i pisma*, Prosvjeta, Sarajevo, 1956.
7. Đorđević, Ž; *Satiranje srpstva u XIX i XX veku, Tom I*, Draslar partner, Beograd, 2012.
8. Đorđević, D; *Pašić i Milovanović u pregovorima za balkanski savez 1912*, IČ, IX–X, 1959.
9. Zirojević, Ž. V; *Istina o Apisu*, Stručna knjiga, Beograd, 2000.
10. *Istorija srpskog naroda – grupa autora, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918*, šesta knjiga, I tom, Drugo izdanje, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994.
11. Kapidžić, H; *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1958.
12. Klajn, I; Šipka M; *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, IV izdanje, Prometej, Novi Sad, 2008.
13. Kranjčević, I; *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, Svjetlost, Sarajevo, 1954.
14. Ljubibratić, D; *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1954.
15. Mićanović, S; *Sarajevski atentat*, Novinsko izdavačka kuća „Stvarnost“, Zagreb, 1965.
16. Popović, Č. A; *Organizacija „Ujedinjenje ili smrt“ (Crna ruka). Uzroci i način postanka*, „Nova Evropa“ od 1. juna 1927.
17. Paidovski, M; *Političkite partii, organizacii i grupi vo Makedonija (1908 – 1912)*, Skoplje, 1965.
18. Samardžić, R; *Kosovsko opredelenje*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990.
19. Rad organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, „Granični oficiri“ i „Nova Evropa“ od 11. septembra 1927.
20. Conrad von Hötzendorf, F; *Aus meiner Dienstzeit, II. Documents diplomatiques français, I^e Serie (1871–1900)*, Paris 1929–40, II N° 356.
21. Friedjung, H; *Osterreich-Ungarn und Serbien*, „Neue Freie Presse“, Beč, 25. mart 1909.

30 R. Samardžić, *Kosovsko opredelenje*, Beograd, 1990, str. 106.

22. Ramsauer, E; *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, Princtown, 1975.
23. Stojanović, S; *Srpsko-turski rat 1912*, Beograd, 1928.
24. Skoko, S; *Na besmrtnoj vertikali srpske ratne prošlosti*, Knjiga prva, Svet knjige, Beograd, 2012.
25. Report of the International Commission and Conduct of the Balkan Wary, Washington, 1914, p. 433–446.
26. Ćorović, V; *Istorija Srba, Domino Fer – naša knjižara*, Beograd, 2011.

POLITICAL SITUATION IN THE BALKANS IN THE EARLY XX CENTURY

Radoslav Gaćinović

Institute for Political Studies, Belgrade

Summary: When they liberated themselves from Turkish occupation and broke with the remnants of the feudal system, Balkan nation states started developing rapidly. This development was initiated by new capitalist social relations, strengthening of national identity and aspiring to liberate those territories which were still under the Turkish government. The Young Turk revolution of 1908 created the unbearable conditions for non-Turkish nations within the Turkish state. The Great Powers wanted to use such discontent of the people for their personal goals launching the initiative to divide Turkey. Austro-Hungary was particularly leading in this endeavor, supported by Germany which aspired to approach Thessaloniki, the goal known as “Drang nach Osten” (German for “thrust toward the East”), from the occupied Bosnia and Herzegovina via Sanjak, Kosovo and Metohija. Such a development of the situation resulted in bringing the Balkan nation states together and in the creation of new alliances. Russia, as a member of Triple Entente, was also interested in these alliances, considering that these alliances would prevent Austria-Hungary to dominate the Balkan Peninsula. The wishes and intentions of German capitalist and political circles were openly written about in German public for years, particularly their aspirations to conquer the required “living space” in the East, the source of wealth of other colonial states. The fruitful fields of Ukraine and the wealth of India were Germany’s public dream. It increased its marine fleet for that purpose and built the factories of heavy weapons and ammunition. The military was distinguished as a part of German nation much more important than ordinary citizens, since the military was the main support of better life. The Germans were proclaimed the best and the most competent nation of the whole world, the super-humans capable of making war with England, France, Russia and the

entire world, since as the nation of enhanced capabilities they had the right to take whatever they needed. War preparations were completed much earlier than 1914. The war could have broken out in 1908, as well as in 1910. The war against Serbia must have been discussed at the meeting between Wilhelm and Franz Ferdinand in Konopischt in 1914, before Franz Ferdinand set off for the great maneuvers in Bosnia. By 1914 all war plans had probably been completed as well, since the Sarajevo assassination was taken as a reason for the war so ruthlessly and quickly that it was quite clear that the grief for Franz Ferdinand and the revolt that a member of "simple people" laid hand on the "consecrated Emperor" was just the dust thrown in the eyes of the whole world. The ruthlessness and forcefulness by which Serbia was attacked, the refusal of each indirect attempt to solve the dispute peacefully were very inconvenient for the defenders of Austria and Germany, which attempted in all ways possible to prove they were provoked and almost forced to start the war although they did not want it. On the other hand, England and France knew that Germany wanted to take their colonies, so they had also been prepared for the war long before it started. Bosnia and Herzegovina was caught in the middle of these conflicting interests of the great capitalist and colonial powers, a small territory on the way of Germany toward the East. The people in Bosnia and Herzegovina were resisting the invasion of the powerful enemy during occupation, but unsuccessfully.